
Norden, rätten, historia – Festskrift till Lars Björne

Toimittajat/redaktörer

Jukka Kekkonen

Pia Letto-Vanamo

Päivi Paasto

Heikki Pihlajamäki

Toimitussihteeri/redaktionssekreterare

Pasi Mustonen

Tilausosoite/beställningar

Suomalainen Lakimiesyhdistys

Kasarmikatu 23 A 17

00130 HELSINKI

p. (09) 6120 300, f. (09) 604 668

sly@lakimies.org

www.lakimies.org

Kannen suunnittelu: Heikki Kalliomaa

© Suomalainen Lakimiesyhdistys ja kirjoittajat

ISSN 1458-0446

ISBN 951-855-237-1

Gummerus Kirjapaino Oy, Saarijärvi 2004

Innehåll

Nordisk rätthistoria: Lars Björne 60 år	7
<i>Inger Dübeck</i>	
Forholdet mellem konkubinatt og ægteskab i dansk retshistorie: et spørgsmål om ret eller moral?	9
<i>Jyri Inha</i>	
Diskret maktkamp mellan kejsaren och hans energiske prokurator – Matthias Calonius och upphovet till lagenlighetstillsyn i den Kejsarliga regeringskonseljen	35
<i>Jukka Kekkonen</i>	
Fragment ur den rättshistoriska metoddiskussionen	51
<i>Mia Korpiola</i>	
Kyrkotukt för hela folket: hertig Gustafs av Saxen ”horerij” och luthersk kyrkodisciplin i Sverige på 1500- och 1600-talen	65
<i>Toomas Kotkas</i>	
Lemminkäinen-sånger i <i>Kalevala</i> – en historia om arkaisk rätt	101
<i>Pia Letto-Vanamo</i>	
Internationella idéer och den nationella realiteten	115
<i>Sigurður Línadal</i>	
At sælge viden	129
<i>Bo H. Lindberg</i>	
Salus publica och dominium: korporativism och äganderätt i tidig ny tid.	143
<i>Dag Michalsen</i>	
Rettsvitenskapens mange identiteter – bidrag til den rettsvitenskapshistoriske metode.	171

Kjell Å. Modéer

Östersjöområdets rättsliga kartor –
rättskulturella konstruktioner i förändring. 193

Rolf Nygren

Reflexioner om den svenska kommunala självstyrelsen –
ett svenskt-finskt rättsarv. 207

Päivi Paasto

Om äganderättens ursprung i den nordiska
och den europeiska diskussionen på 1800-talet. 223

Claes Peterson

Debatten om 1826 års förslag till en allmän civillag –
en svensk kodifikationsstrid? 245

Heikki Pihlajamäki

”At synd och laster icke skall blifwa ostraffade”:
straffrättsligt appellationsförbud i svensk rättshistoria 265

Marie Sandström

Den svenska modellen –
en juridisk metodlära i tre platta paket 291

Ditlev Tamm

Holbergs naturret og nordiske retsvidenskab 311

Heikki Ylikangas

Tvisten om nybyggarrättigheter som orsak för storskiftet 325

Författare 345

Bo H. Lindberg

Salus publica och dominium: korporativism och äganderätt i tidig ny tid

I. Det allmännas väl – salus publica – är ingen modern topos. Visst förekommer den då och då även idag, men allmän debatt tycks snarare undvika den. Man kan nog hålla med en författare som skisserar den liberala, och väl också den moderna tolkningen av allmänt väl, som något vilket automatiskt uppnås om de enskilda individerna får uppfylla sina egna individuella strävanden.¹ En sådan liberal-ekonomisk uppfattning förutsätter givetvis ett från staten lösgjort och oberoende utbytessamhälle.² En rimlig tolkning av dessa påståenden är nog att allmänt väl är svårförståeligt för den moderna västerländska människan.

Inte utan skäl kan man se termen allmänt väl som nära förknippad med ständersamhället och å andra sidan dess minskade eller bortfallna användning som nära förknippad med ett modernt industri- och klassamhälle, såsom detta för svensk del framträdde under 1800-talets sista hälft och förra sekelskiftet. Demokrati och liberalism är förvisso förknippade med denna samhällsomvandling. Det har och är förvisso vanligt att se dessa två begrepp som väl sammanväxta och ömsesidigt beroende av varandra. Demokratin kan inte leva utan liberalism och ett liberalt samhälle behöver demokratin. Den liberala demokratin har till och med utropats som svaret på historiens gång. Historien har kommit till vägs ände då den liberala demokratin uppnås. Det var en tankegång i följe av järnridåns fall.

II. Rättshistorikern Franz Wieacker ställde emellertid många år tidigare de välkända begreppsparen liberalism och demokrati emot varandra. Allt ställ-

¹ Verpaalen, A. P. *Der Begriff des Gemeinwohls bei Thomas von Aquin*. Heidelberg 1954, s. 64. "Der Liberalismus erklärt dabei, dass das Gemeinwohl aus der Erfüllung aller individuell-persönlichen Strebungen von selbst, automatisch verwirklicht werde."

² Brunner, O. "Das Ganze Haus und die alteuropäische Ökonomik" i *Neue Wege der Verfassungs- und Sozialgeschichte*. Dritte, unveränd. Auflage. Göttingen 1980, s. 121.

des på huvudet. Liberalism och demokrati är varandras motståndare, eller i vart fall; det syskonskap som vår tid ser i de två begreppen är ett historiskt tillfälligt sammanhang. Där liberalismen söker största möjliga frihet för den enskilde och hennes samfund från statens inflytande; där söker demokratin den största möjliga delaktighet i regeringsarbetet för den enskilde – i idealfallet en identitet mellan regerande och regerad. Där liberalismen söker största möjliga inskränkning av statens uppgifter, för att den enskilde inte skall hämmas i sin utveckling; där söker demokratin största möjliga utsträckning av statens uppgifter – allt från allmän värn- och skatteplikt till uppfostran, helt i statens famn.³

Med andra ord bör man här se den labilitet som finns i modern rätt och samhälle, menade Wieacker. De två politiska begreppen liberalism och demokrati står inte inkilade i varandra i ett stabilt, och när det en gång har uppnåtts i ett låst läge, utan de står i en känslig balans till varandra; lätt kan den balansen rubbas och samhället anta nya politiska förhållanden.

Franz Wieacker är nu inte den ende att ställa sådana påståenden. Sociologen Anthony Giddens är av samma mening. Välfärdsstaten i modern mening är förvisso skapad av den liberala ekonomin i nära anslutning till demokratin. Den är ett resultat av dessa två samhällsideologiers samverkan i vår tid. Men Giddens framhåller ändå det instabila i läget: ”välfärdsstaten är sålunda en relativt bräcklig skapelse”.⁴ Tankeväckande och provocativa kan dessa två ståndpunkter förvisso anses. Men än mer; mot den bakgrunden finns det också skäl att pröva de olika samhällsformationer som funnits och de samtida människornas förståelse av dem. Dit hör begrepp som demokrati givetvis, men även begrepp som allmänt väl och äganderätt. Det senare är ju ett av nyckelorden i den liberala ekonomin. Var och när sista ordet sägs vet vi nämligen inte.

Föreliggande uppsats vill bland annat något dryfta hur egendom har uppfattats och motiverats i tidig ny tid. ”Salus publica” användes i en tid då någon distinktion mellan stat och liberalt samhälle inte ansågs föreligga; med Wieackers ord, ”allmänt väl” anfördes i en tid då det fanns en materiell ansvarsetik och inte en formell etik.⁵ Hur har man i ett sådant tidevarv sett på

³ Wieacker, F. *Industriegesellschaft und Privatrechtsordnung*. Frankfurt am Main 1974, s. 12 f. (Das Sozialmodell der klassischen Privatrechtsbücher und die Entwicklung der modernen Gesellschaft).

⁴ Giddens, A. *Sociologi. En kritisk introduktion*. Kristianstad 1990, s. 62.

⁵ Wieacker, a.a., s. 29 ff, 32 (en medeltida och kanonistisk tradition).

egendomen och ägandet. Att främja och skydda det allmännas bästa sågs då som en del i härskarens uppgift. Formeln allmänt väl var en del i härskarfördraget.⁶ Att äga är i det liberala samhällets lära den enskildes uppgift, nytta och verksamhet. Hur förena detta med ett begrepp som uttryckligen söker det ”allmänna”, det ”publica”? Att äga är i det liberala samhället förbundet med tanken på tillväxt, vars gränser bestäms fysiskt av den enskildes begränsningar; inte som i det för-liberala samhället, ett ägande förbundet med en normativitet, nämligen de etiska begränsningar som begreppet ”husbehov” satte.⁷ Något skissartat vill jag dryfta dessa frågor med ett material som sträcker sig från 1500-talets slut till 1700-talets mitt.⁸

Näringspolitik

Övergripande i tidig ny tid finns den politiska synen på näringarna. Denna är en stadspolitik, i tidig ny tid ärvd från medeltiden och på många sätt bestående ända in på 1800-talet, och inriktad på att gynna staden som ett medel för skapandet av den ideala samhällsformen.⁹ Det är med moderna termer alltså inte ett privatekonomiskt perspektiv från statens sida utan ett national-ekonomiskt. Från den blickvinkeln utformades samhällspolitiken. Rik tillförsel till staden föranledd av strävan att tillgodose dess konsumtionsbehov och en lika stark strävan att låta staden stå för all produktion som tillkom den; därav också försöken att hindra all annan produktion, vare sig den egna lantbefolkningens eller utländska producenters. Systemet med stapelstäder var en detalj i denna strävan; och försöken att hålla utländska näringsidkare borta eller åtminstone under kontroll med lagstiftning för gillen och skrän en

⁶ Link, Chr. ”Naturrechtliche Grundlagen des Grundrechtsdenkens in der deutschen Staatsrechtslehre des 17. und 18. Jahrhunderts” i Birtsch, Günter (red.). *Grund- und Freiheitsrechte von der ständischen zur spätbürgerlichen Gesellschaft*. Göttingen 1987, s. 231.

⁷ Blickle, R. ”Hausnotdurft. Ein Fundamentalrecht in der altständischen Ordnung Bayerns” i Birtsch, *Grund- und Freiheitsrechte*, s. 42 ff. ”Inhaltlich steht Hausnotdurft den ökonomischen oder den sozialen Grundrechten nahe, liberale Züge fehlen ihr selbstverständlich, allenfalls ist sie auf materielle Freiheit ausgerichtet” (s. 64).

⁸ Källorna är juristers, teologers och politologers skrifter; jämte äldre lag och riksdagshandlingar.

⁹ Heckscher, E. F. ”Det äldre Vasakonungadömet ekonomiska politik och idéer” i *Historiska studier tillägnade Ludvig Stavenow*. Stockholm 1924, s. 85 f.

följd av systemet. Antalet mästare skulle regleras och villkoren uppställas och överprövas. Korporationstanken som bärande idé – skråväsendet som en del i denna och näringsutövning förstådd som ett av det allmänna lämnat uppdrag, ett ”ämbete” – allt sådant ingick i tidens ekonomiska politik och därtill i intima föreningar med etiskt-religiösa känslor och gamla sociala traditioner.¹⁰

Försörjningspolitiken var emellertid ännu under 1500-talet inte merkantilistisk. Hindren gällde utförsel av varor, medan varuimporten på många sätt uppmuntrades. Termen ”varukärlek” har myntats i litteraturen.¹¹ All ekonomisk politik hade försörjningen av landets städer och andra landsdelar som främsta mål, därav lusten till varor. Den i senare tid framträdande merkantilismen och dess skyddspolitik på utrikeshandelns område stod här i fullständig kontrast.¹² I den äldre stadspolitikens uppfattning var exporttillstånd något som man förtjänade genom att först göra sig förtjänt om riket genom att importera varor.¹³ För den senare merkantilismen däremot blev exporten det väsentliga. Gemensamt för båda riktningarna var emellertid att den ekonomiska politiken skulle inriktas med landets allmänna välfärd som mål.¹⁴

Från försörjningspolitikens ståndpunkt kan man förstå tidens äganderättspolitik. Ägare till egendom – den fasta egendomen – hade inte rätt till all avkastning: staten förbehöll sig vissa objekt, liksom ägaren inte heller hade rätt att bruka jorden utan annans inblandning. Rätten att avhända sig egendomen var likaså begränsad.¹⁵ Förvärv, användning och avyttring; i alla led fanns den offentliga begränsningen för ägaren.¹⁶ Och ägaren var inte nödvändigtvis en enskild individ; såsom det primära och bestämmande

¹⁰ A.a., s. 88 f.

¹¹ A.a., s. 86–88, 105 f, 108.

¹² A.a., s. 109.

¹³ Heckscher, a.a., s. 111, 113.

¹⁴ Heckscher, a.a., s. 81, 116 f (protektionistisk handelspolitik först från 1600-talet).

¹⁵ Winberg, Chr. *Grenverket. Studier rörande jord, släktskapssystem och ståndsprivilegier*. Stockholm 1985, s. 2 f. För lös egendom har begränsningarna vanligen varit mindre inskränkande. Indirekt framstår dess mindre betydelse genom den negativa definitionen, förekommande både i svensk och engelsk nutida rätt; se Jordabalken 1:1 (é contrario) och Rittstieg, H. *Eigentum als Verfassungsproblem. Zu Geschichte und Gegenwart des bürgerlichen Verfassungsstaates*. Darmstadt 1975, s. 28 (engelsk rätt).

¹⁶ Schwab D. ”Eigentum” i *Geschichtliche Grundbegriffe*, Band 2. Stuttgart 1975, s. 68, 89.

i den ekonomiska liberalismens tankevärld.¹⁷ Vi känner igen detta också i det äganderättsbegrepp som rådde. Innebär det liberala äganderättsbegreppet vissa särdrag – att ägaren alltid är en enskild individ; att ägaren har rätt att fritt förfoga över sin egendom, utan inblandning från annan; att endast tredje mans skada utgör en begränsning för användningen – så var äganderättsbegreppet i medeltid och tidig ny tid avvikande från alla dessa särdrag.¹⁸

Husets politik

I. Huset som samlande begrepp har antika rötter lika väl som begreppet ”salus publica”. I svensk tidig ny tid kan vi se exempelvis huset som ledbegrepp i biskopen Laurentius Petri *Oeconomia christiana*.¹⁹ Denna gick tillbaka på en förebild av Thüringerreformatorn Justus Menius, vars arbete trycktes i flera omgångar allt ifrån år 1529.²⁰

Vad var då huset – *oeconomia* – från grekiskans *oikos*? Sökorden är här förvisso treståndsordningen, människans sociala plikter, ett skiktat samhälle. Socialt fanns skiktningen från den till jord och hantverk bundna befolkningen, det närande ståendet, över det politiska ståendet, det vill säga adeln, till läroståndet, kyrkan med sitt prästerskap. ”Huset” var då inte bara det konkreta huset, boningshuset med alla sina ekonomibyggnader, utan framför allt en metafor för den organiserade livsföring som kunde omfatta många människors verksamhet. Det kunde vara bondens, såväl som adelsmannens eller furstens hus. ”Huset” kunde finnas i vart och ett av de tre stånden. Världsligt samhällsliv är ”*oeconomia* och *politia*” sade Petri.²¹

¹⁷ Schwab, s. 74 ”Die erste, entscheidende Umgestaltung des Eigentumsbegriffe erfolgte unter dem Einfluss der Freiheitslehren des politischen und ökonomischen Liberalismus. Die dogmatische Triebkraft des Prozesses war die Verbindung der Idee von der individuellen Freiheit mit der des Eigentums. ... Der neue Eigentumsbegriff war vom Individuum und dessen Freiheit her gedacht.”

¹⁸ Schlatter, R. *Private Property. The History of an Idea*. London 1951, s. 72. Schwab, s. 74 ff.

¹⁹ Petri, Laurentius. *Oeconomia Christiana* för första gången utgiven med inledning af Herman Lundström. Upsala 1897 (Skrifter från reformationstiden).

²⁰ Förord av den moderne utgivaren Herman Lundström s. IV.

²¹ Petri s. 5 ”Så är thet utvärtes och lekamliga regementet tvegeghanda, nämligen *oeconomia*, thet är husregering eller bohold, och *politia*, thet är landsregering.”

Men huset var mer än en social skiktning. Det var en normativ ordning; en rätt livsordning: *"uti oeconomia är författat, huru vart och ett hus skall kristeliga och väl regeras, huru var och en som ther inne är och ther till hörer, husbonde, hustru, barn och tjänstefolk, skall efter sitt stånd tillbörlig sig hålla och skicka emot then andre, att ther i alla måtto efter Guds befallning och skickelse må uti huset rätt och väl tillgå"*.²²

Privilegier var uttrycket för varje stånds inre angelägenheter, något som bönder i det närande ståndet kunde ha såväl som högre stånd.²³ Hur given, självklar, synlig och medveten denna treståndsordning var framgår av rikskanslerns förmaning till prästerskapet år 1644. Alla ständer – det närande, politiska och andliga – måste var och en sköta sitt. Om ett stånds privilegier rubbades så skulle även övriga stånds villkor rubbas och ytterst skulle det sluta illa; med detta omdöme hade rikskanslern påvisat ordningen, proportionen, normativiteten.²⁴ Exakt samma tanke uttryckte borgarståndet följande sekel då en rubbning av privilegierna befarades: *"Ty en sådan rubbning uti ståndens av samtliga riksens ständer föravskedade och erkända privilegier, fri- och rättigheter, rörer ju själva grundvalarna, varuppå samdräkten, följaktligen riksens dyra välfärd hänger och verkligen är sammanknippad"*.²⁵

II. Huset kunde, förr som i vår tid, avse den snävare livs- och egendomsordningen med två makar och hemmavarande barn, men också syfta på den bredare släktkretsen och beroende personer. Ett hus, en borg, ett slott, ett furstehov med alla sina beroende människor – "huset Wasa" – kunde alla omfattas av husets begrepp. Det är först senare – under 1700-talets förlopp – som det latinskstammande "familj" blir brukligt som synonym. Att säga att huset var en social ordning är för snävt. Begreppet familj har den mer begränsade betydelsen av känslomässig tillhörighet. Organiserad näringsverksamhet är inte självklart förbunden med begreppet familj. I husets begrepp fanns emellertid både sentimentalitet, livs- och produktionsordning.

²² Petri, s. 5.

²³ Diestelkamp, B. "Zur Geschichte des Gesetzes in vorkonstitutioneller Zeit" i *Zeitschrift für Historische Forschung* 10 (1983), s. 396 ff (400).

²⁴ Ahnlund, N. *Ståndsriksdagens utdaning 1592–1672*. Stockholm 1933, s. 248.

²⁵ Borgarståndets riksdagsprotokoll, del 3, 1726–1727, s. 790 (Borg:s protest och deduktion emot städernas utdömande samt deras fri- och rättigheters indragande. Stockholm 22 mars 1727).

Modern litteratur talar här om sentimentalitet och rationalitet i ett sammanhang. Bondens hus, som stormannens hus, var näringsverksamhet där hela "familjen" med alla underordnade tjänare deltog.²⁶ Att skissera hur det riktiga livet borde vara, det var syftet med Petris översättning av Menius skrift; om än främst med syftning på bondens "hus". I husets idé hade ekonomin sitt ursprung. Medeltida och tidig ny tid dryftade i hushållslitteraturen som uråldrig ekonomisk litteratur – från grekiskans ord för hus, "oikos" – allt det som tillkom en god näring och en god livsföring: hur lantbruk, framför allt godsdrift borde förlöpa; vad som tillkom husets herre gentemot hustru, barn, tjänstefolk inte minst vad gällde utbildning och hur arbetet under årets alla månader skulle organiseras på åker, äng och i trädgård; vad som anstod den goda husfrun i allt från barnuppfostran till kok, bakning, konservering, medicin och husapotek. Livets, det vill säga, husets alla frågor dryftades: ost-, öltillverkning, nötboskaps-, får-, svin-, och fjäderfäs hållande, biodling, mjölkframställning, vattenförsörjning, fiskafänge, skogs-, och jaktvård.²⁷ Petris framställning innehåller allt detta tidstypiska. Så finns i hans bok skilda kapitel för alla de särskilda rättigheter och skyldigheter som tillkommer mannen, kvinnan, barnen och tjänstefolket.²⁸

I denna sociallära fanns också förbindelsen med handeln som verksamhet och därmed till näringspolitiken. Handeln var nödvändig och tillåten om den främjade husets självständighet och oberoende. Men den var förkastlig om strävan efter rikedom var det huvudsakliga målet. Hos Petri fanns det övliga; kritiken mot förkristen hushållslära, som alltför mycket betonade strävan efter "att bliva rik". Rätt balans efterfrågades: *"En from och gudfruktig husbonde skall i sin hushållning icke ther efter se och sins husregemente icke ther på sätta, att han allenast må förvärva mycket gods och varda rik, såsom hedningarna och the otroгна plägar göra; utan hans hushållning skall alldeles ther uppå gå, att han må uppföda gudfruktig, lydig och dygdesam barn. Ther efter skall han dag och natt med all flit, möda och arbeta, se och traktera. Ty så lærer Gud själv hålla hus och bo uppe."*²⁹

²⁶ Brunner, s. 109, 111.

²⁷ Brunner, s. 104 f, 108.

²⁸ Petri: Caput VII Vad mannenom synnerliga tillkommer uti hushåll; Caput VIII Vad hustrunne besynnerliga tillkommer i bohaget; Caput XI Huru man skall uppfostra barn; Caput X Vad barnen serdeles tillkommer; Caput XII Huru man sig hålla skall med sitt gårdsfolk; Caput XIII Huru tjänstefolk skall hålla sig.

²⁹ Petri, s. 19 (citatt). Brunner, s. 105.

III. Huset var det egentliga rättssubjektet, vilket framgår bland annat av att huset var skatteobjekt – grundskatterna men också andra skyldigheter var ofta knutna till jordnaturen. Skatt var också något som utgick främst ståndsvi; med andra ord korporationen och inte individen beviljade staten en skatt.³⁰

Husets ställning som rättssubjekt återspeglas även av att husfrid, hemfrid, var erkänd alltsedan medeltiden. Birger Jarls fridslagstiftning är där ett exempel. Genom att erkänna huset som skyddsobjekt utgick man från att huset var författningsstrukturens minsta enhet. Därför kunde Petri omtala att allt politiskt liv börjar i huset, och omvänt att om man önskar rikets välgång ”*så måste man visserligen begynna i oeconomien med the unga*”.³¹ Treståndsordningen börjar med hushållet som juristen Rålamb uttryckte det.³² Alla människor antogs tillhöra ett hus på ett eller annat sätt – men huset företrädades av husets herre. Det säger sig själv att endast denne besatt politiska rättigheter, ty endast denne förestod egendom, just som husets herre. Den sociala ståndindelningen och husens ordning ingick i en hierarkiserad värld. Samhällsstånd och hus stod mot varandra, som ömsesidigt beroende ordningsprinciper.³³ Övriga människor i huset, oberoende av kön, innehade inga politiska rättigheter, eller med Petris ord, de måste finnas sig i att ”*wara under ens annars lydno*”.³⁴

Tidens människor såg en näring i husets ordning som den helt självklara. Tidens ekonomiska tänkande var inte ”privatekonomiskt” utan nationalekonomiskt och i anslutning till korporationstanken.³⁵ Husets verksamhet omfattade både produktion och konsumtion och tidig merkantilism såg i handeln främst fördelning, som en form av konsumtion. Och var fördelas bäst om inte i husets ordning? Från huset som platsen för urproduktion sker handeln och i konsumtionen som fördelning knyts alla tre stånden samman. Tidig merkantilism anknöt ju också till huset då den utformade förlagssystemet. Handel och marknad utformades som teoretiska begrepp från treståndsordningens sociala och normativa värld. Och därför bör det här erinras om, att marknad

³⁰ Karlsson, Å. *Den jämlike undersåten. Karl XII:s förmögenhetsbeskatning 1713*. Uppsala 1994, s. 107 f, 243 f.

³¹ Petri, s. 20.

³² Rålamb, C. *Observationes Juris Practicae*. Stockholm 1679, s. 199 ”Och såsom äktenskapet är thet förnämste aff oeconomien eller ett hushåll ... Så att världsligt regemente består av många familjer.”

³³ Van Dülmen, R. *Entstehung des frühneuzeitlichen Europa 1550–1648*. Frankfurt am Main 1982, s. 13 f; 194 (”politische Rechte”).

³⁴ Brunner, s. 105, 108. Petri, s. 69 (citat), 70.

inte bara är ett modernt kapitalistiskt begrepp. Den fanns också i antiken, medeltid och i tidig ny tid, utan att förändra socialstrukturen till den effekt av marknadens verkan som man annars alltför lätt kan föreställa sig.³⁶

IV. Vad var då det förenande normativa i treståndsordningens värld? Det var herraväldets princip. Eftersom huset var en värld av många ting, aktiviteter och människor så behövdes något som sammanhöll och förenade allt detta i ett meningsfyllt, målinriktat handlande. Så skrev den äldsta grekiska oikoslitteraturen, att förmågan att befalla så att de underordnade gärna och villigt lydde var den förnämsta egenskapen hos husets herre. Genom hans planerande och styrande verksamhet skapades den nödvändiga enheten i detta mikrokosmos som var huset. Såsom husfadern skapade ordning i sin värld med alla dess människor och föremål och sysslor så skapade härskaren ordning och enhet i den stora politiska världen.

Därför kunde Laurentius Petri självklart ta husfadern som förebild; kan man inte verka som god husfader duger man inte heller till andra högre befattningar.³⁷ Och ytterst finns i kosmos själv den främste kraften; Gud som gestaltar allt och ger materian dess form eller mål. Av kaos blir då kosmos, ty en enande gestaltande princip finns även i världsalltet.³⁸ Det var som organismus-begrepp som steget togs från den mänskliga världen till den kosmiska. Läran om organismus i äldre tid betonade det metaforiska och det proportionella. Som själen ger kroppen liv får världsalltet liv genom Guds rörelse, hans ledande verksamhet. Mikrokosmos, människans värld, förenas med makrokosmos genom herraväldets och enandets princip. I både den lilla och den stora världen finns en hand som ordnar allt som det borde vara, enligt en redan fastställd plan.³⁹ Samma grundläggande byggnadsprinciper finns i allt från huset till världsalltet.⁴⁰ Ingen tillfällighet är det, att Petri anförde stoikerna som

³⁵ Heckscher a.a., s. 85, 89, 97.

³⁶ Winberg, *Grenverket*, s. 156 ff (marknad), 202f (marknad). Brunner, s. 109, 120, 123 ff (die Marktwirtschaft) "...wenn man in den älteren Jahrhunderten vom Begriff des 'ganzen Hauses' und nicht nur vom modernen am Markt gebildeten Wirtschaftsbegriff ausgeht" (126).

³⁷ Petri, s. 5 "att then som icke haver stått sitt eget hus väl före, han varder och icke heller ...".

³⁸ Brunner, s. 111, 113, 114.

³⁹ A.a., s. 114, 115.

⁴⁰ A.a., s. 115. Grundläggande om platonismens betydelse i europeisk kultur och vetenskap: Lovejoy, A. O. *Die grosse Kette der Wesen. Geschichte eines Gedankens*. Frankfurt am Main 1993.

källa för det samband och den samhörighet som alltid åligger människan: ”att ingen är sig sig självan, utan vi alle ärom androm tillgodo skapte och födde”.⁴¹ Andra svenskar framhöll detsamma: lycklig kan människan inte vara utan andras hjälp.⁴²

Genom denna fysiko-etiska ändamålsprincip – människan är en bristvarelse som endast når fullkomlighet tillsammans med andra; vi är skapade för varandra – så drog Petri och andra slutsatser för det politiska styret. Allmän ordning och god rättspolitik bygger på denna existentiella förutsättning.⁴³ Därmed hade den tanke slagits an som var så allmän i det gamla Europa: om människan som en etisk bristvarelse. För eftervärlden både okända och kända personer tänkte som Petri. Människan hade existentiella skyldigheter men hennes fysiska, psykiska och etiska förmåga räckte inte till att fylla dessa skyldigheter; därav människan som en bristvarelse.⁴⁴ Bakgrunden var givetvis läran om den i paradiset fullkomliga människan, som sedan genom arvsynden förblir skadad även i eftervärlden.⁴⁵ Men så mycket viktigare var att det världsliga och andliga var förenat i politiken. Ty djuren som inte hade förlorat sin ursprunglighets godhet behövde inga politiska regler eller författningar, däremot människan som förlorat sin och fått in ondskan i sitt sociala liv. Därför behövs politisk makt som kan kontrollera ondskan med den fördelande rättvisan. Politiskt liv och författningsliv blir därmed ett och detsamma.⁴⁶ Så kunde Laurentius Petri säga att Gud hade förordnat tvenne riken, ett andligt och ett världsligt och de var båda inplanterade i skapelsen själv.⁴⁷ Och inte var juristerna av annan mening.⁴⁸

⁴¹ Petri, s. 19.

⁴² Obrecht, E. *Salus publica*. Upsalia 1694, s. 21.

⁴³ Petri s. 19 ”Att uti the allmanneliga regementen var skall vara them andra till hjälp till att försvara och vid makt hålla allmän landsfrid och allehanda goda ordningar.”

⁴⁴ Obrecht, a.a., s. 20

⁴⁵ Christopher Polhems efterlämnade skrifter II: Nationalekonomiska och Politiska skrifter, redigerade av Gösta Lindberg (*Lychnos*. Bibliotek 10:2). Uppsala 1951, s. 176 ”Vad regementsform Gud ärnad meniskorna för syndafallet om de förblivit I sin medskapta fullkomelighet (Sic!) har man ingen säker efterrättelse.”

⁴⁶ Polhem, a.a., s. 177 ”Ty när man betraktar en kungs rätta ämbete nämligen skilja de onda ifrån de goda och belöna var och en som han förtjänar, så synes ju klart att om inga onda vore, så vore och ingen skillies-mån nödig, och derföre icke kan sägas bijen hava någon kung nödig för deras goda och rättrådiga ordning skull, utan snarare om deras leverne vore i någon måtto straffelig, så vore den nödig.”

⁴⁷ Petri, s. 3, 5 f.

⁴⁸ Rålamb, C. *Observationes Juris Practica*, Företal till läsaren ”Utav detta ser man att iuris studium som begriper uti sig visdom både av andlige och världslige saker är konungslige personer nödvändigt.”

Salus publica som socialetiskt begrepp

I. Sett i efterhand var det givet att näringspolitik, ståndspolitik, äganderätt, skatterätt – eftersom skatterätten inte som i det liberala samhället utgick ur egendomsbegreppet utan ur det politiska, höghetsrätten – skulle vara nära förbundna och, enligt tidens ideal, ligga i furstens hand, allt under formeln ”allmän nytta”.⁴⁹ Allmänt väl ställdes i tidevarvet upp som det gemensamma målet; stundom i den aristoteliska filosofins system som en final orsak – ett ändamål – för allt politiskt liv. Detta politiska mål omskrevs ofta i etiska och religiösa termer, som ett lugnt, fromt, ärbart, gudfruktigt liv.⁵⁰ Att det var härskarens uppgift att driva politiken i denna riktning, var något som Petri såväl som andra underströk.⁵¹ Det var en gängse topos. Det religiöst och etiskt färgade språkbruket torde ha varit ett begripligt och även konkret innehåll i den tidens samhälle med starka normativa konventioner och seder.

Begreppet konsensus, eller deltagande i beslut, hade också kopplingar till begreppet allmänt väl; ett konsensusbegrepp som kunde sträcka sig från passivt deltagande över aktivt gillande till kontroll. Väl att märka var detta deltagande alltid skittat kvalitativt. Deltagandet var inte företrätt av individer fritt framträdande ur folkmenigheten. Majoritetsprincipen som sådan var därför inte utan villkor och begränsningar erkänd förrän fram mot modern tid.⁵² Juridiskt utformade herrskapsgrupper utövade herraväldet, såsom kurfurstarna i Tyskland och Riksens råd – riket, ”regnum” till skillnad mot ”rex” – i Sverige.⁵³

⁴⁹ Heckscher s. 81. Schwenicke, A. *Ohne Steuer kein Staat: zur Entwicklung der politischen Funktion des Steuerrechts in den Territorien des Heiligen Römischen Reichs (1500–1600)*. Frankfurt am Main 1976, s. 61, 64 ff, 259 (om egendom och skattebeviljande), 265 ff (allmänt väl), passim.

⁵⁰ Istmenius, I. J. *De Statu republicae monarchico*. Upsaliae 1640. Thesis 18 ”IV. Finalis, quae est absoluta et relativa. Ille est fine qua monarchia esse et consistere nequit, hinc etiam absoluta dicitur, quod ad eam omnia unice dirigi debent, unde salute publica determinatur, cuius felicitas visque omnis in vita tranquilla, pia, honesta et Deo semper dicata consistit et ut monarchia ubique imaginem et locum Dei cunctis repraesentat 1. Tim. 2”.

⁵¹ Petri s. VI ”Kraftigt inskärpes slutligen vikten för regenter att föra regementet efter Guds sinne, rättvisan och thet meniga bästa och icke efter sitt eget sinne och sig självom till måtto” (Kommentar till texten av Herman Lundström). Thanner, L. *Revolutionen i Sverige efter Karl XII:s död: den inre-politiska maktkampen under tidigare delen av Ulrika Eleonora d.:s regering*. Uppsala 1953, s. 108.

⁵² Schlaich, K. ”Maioritas-protestatio-itis in partes-corpus Evangelicorum” i *Zeitschrift der Rechtsgeschichte* (Germ.Abt) 94 1977 s. 264 ff (279).

⁵³ Unverhau, Th. *Lex Heidelberg* 1971 (Diss.), s. 55. Mechelin, L. *Öfversigt af Svenska riksrådets statsrättsliga ställning från Gustaf I till 1634*. Helsingfors 1873, s. 6 f.

Magnus Ladulås krävde år 1285 i sin Skänningestadga lydnad ”*hvad han med sina goda mäns råd i allmänna eller enskilda ärenden stadgade och kung-jorde, ändock det icke förut vore i lag satt*”.⁵⁴ Så hade ju också adeln ett företrädare i beslutsprocessen i många länder, ehuru omtvistat i dåtiden om det också gällde Sverige. Och sådant företrädare förstods inte i sociala termer utan principiellt, normativt: ”*der det likväl är ostridigt att om de fyra stånden i riket kunna sägas vara pares i potestate, äro de dock icke pares dignitate*”.⁵⁵

Kunde dessa herrskapsgrupper motivera sitt politiska handlande utifrån vad som uppfattades som allmänt väl, ”*bonum commune*”, så ifrågasattes deras herravälde inte heller.⁵⁶ Men samtidigt var tiden väl medveten om att ”*bonum commune*” kunde missbrukas av härskaren. Härskaren kunde ta sig friheten att definiera vad som var allmänt väl, såsom Karl XII gärna gjorde. För honom måste lagar och enskildas väl vika.⁵⁷ I vart fall på det principiella planet mötte sådant beteende emellertid motstånd; varning alltså för härskare som satte eget tyckande före det ”*gemena bästa*”. Rättsordningens företrädare skulle gälla och där var givetvis någon form av deltagande viktigt.⁵⁸

Ställt i motsats till egennytta blev det allmänna bästa något som tillkom fursten och ständerna, inte den enskilde.⁵⁹ Egennytta och det privata kom att

⁵⁴ Wingqvist, O. *Om svenska representationen i äldre tider, till och med riksdagen år 1617*. Stockholm 1863, s. 5 (citat därstädes).

⁵⁵ Odhner, C. T. *Sveriges inre historia under drottning Christinas förmyndare*. Stockholm 1865, s. 31, fotnot 1 (”statum manere monarchicum, sed aristocratice administrari”), 63 f, 70, passim. Ridderskapets protokoll, band 15, 1746–1747, s. 117 ”...det anseende som fordom vårt stånd här i riket hade och vilket vi som första och förnämsta ståndet med äga borde, nämligen votum decisivum, när två stånd å vardera sidan äro av olika mening” (Greve Gyllenborg den 18 okt. 1747). Polhem, Chr., s. 245 ”Thet är ju bekant, att riksens styrka består hos allmogen i Sverige, i stället hos adeln i andra länder”; ”Skulle en aristokratisk regering intet vara så god som en demokratisk” (*Christopher Polhems efterlämnade skrifter, II Nationalekonomiska och Politiska skrifter*. Uppsala 1951). Ridderskapets protokoll 19 nov. 1751, s. 194 (Citat från Ruthenschiöld).

⁵⁶ Schreiner, K. ”Teilhabe, Konsens und Autonomie. Leitbegriffe kommunaler Ordnung in der politischen Theorie des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit” i Blickle, P. (red.) *Theorien kommunaler Ordnung in Europa*. München 1996, s. 40, 42 f, 51.

⁵⁷ Thanner, a.a., s. 108.

⁵⁸ Thanner, a.a., s. 108 f (Clas Rålbamb, m.fl.).

⁵⁹ Denzer, H. *Moralphilosophie und Naturrecht bei Samuel Pufendorf. Eine Geistes- und wissenschaftsgeschichtliche Untersuchung zur Geburt des Naturrechts aus der praktischen Philosophie*. München 1972, s. 176, passim. Schulze, W. ”Ständische Gesellschaft und Individualrechte” i Birtsch, G. (red.) *Grund- und Freiheitsrechte von der ständischen zur spätbürgerlichen Gesellschaft*. Göttingen 1987, s. 171 (fotnot 32), 173 f.

stå som samlande uttryck för det felaktiga i en förd politik.⁶⁰ Omvänt: i svensk allmän riksdagsdebatt från för-liberal tid stod ”allmänt väl” ofta just i motsats till det enskilda goda. *”Nit och zele för det allmänna är vars och ens medborgares och undersåtares yttersta skyldighet”*.⁶¹ Uttalandet gällde en författningsspolitisk fråga, men visar hur det allmänna bästa var normativ riktpunkt för den enskilde. Den moderna liberalismen och dess tro att den enskildes väl och beslut ytterst, som följd, medför ett allmänt väl, skulle vara en omöjlig föreställning i det gamla Europa. Även ett annat liberalt moment – fritt ovillkorligt förfogande – stod i omedelbar motsättning till begreppet ”allmänt väl”.⁶² Det senare begreppet vore ju i så fall inte längre det ledande. Lika omöjlig är den liberala tesen om boskillnad mellan stat och samhälle. En politisk skribent som Kristoffer Polhem – med ett författarskap långt utom teknikens område – var en av dem som underströk hur snett det kan gå om egennyttan får företräde framför det allmänna bästa.⁶³ I en av sina skrifter om värdet av olika statsformer anmärkte han också med hänvisning till en känd metafor, att bina, som ju var ett mönster av organiserat socialt liv, aldrig var ”egennyttiga”.⁶⁴

II. Då ”bonum commune” från dessa utgångspunkter heller aldrig, varken kunde restlöst förknippas med ett offentligt socialt mål, eller lösgröas från sina individualetiska drag, eftersom individen fanns med ända nere i hushållets liv, så finner man också helt skilda särdrag förknippade med begreppet. I en politologisk dissertation om begreppet ”salus publica” är hela uppläggningsen av framställningen representativ för sådana tankar. Först börjas med att dryfta mål och medel och påpekandet ges att mål måste finnas för

⁶⁰ Höjer, T. ”Christopher Springer och principalatsfrågan vid 1742–43 års riksdag” i Ahnlund, N. (Utg.) *Studier och Handlingar rörande Stockholms historia*, I. Uppsala 1938, s. 67. ”I tolv månaders tid har jag varit här och ej sett mig kunna göra Karlskrona stad den ringaste nytta, emedan det privata hindrar det allmänna, så att jag ej finner mig kunna stå mina kommittenter till svars, att jag skulle vidare vara dem på det sättet till besvär och kostnad.”

⁶¹ Ridderskapets och Adelns riksdagsprotokoll (RAP) den 16, 18, 19 mars 1761 ang. licentiering av rådsherrar s. 517 (citatt).

⁶² Rittstieg, a.a., s. 25f. Schwab s. 75 ”dem Inhaber die Fähigkeit ... oder die Befugnis über die Sache pro arbitrio disponere zukomme”, 89.

⁶³ Polhem, a.a., s. 169 ”Att den allmänna hopens lofliga neringsmedel intet skränktes och hindras för nogra vissa privat fördelar skull”; 437 ”Mångens mening är i synnerhet denna, att Riksens allgemena nytta bör gå för all enskilt nytta.”

⁶⁴ Polhem, a.a., s. 176 ”3. Äro de icke egennyttiga emedan de alla arbeta på en comun magazin.”

handlandet. Följaktligen måste människan använda sina intellektuella spekulativa förmågor för att kunna utforma detta mål.⁶⁵ Lagarna är därvid inte i sig målen, utan medel för dem. Genom hänvisning till Platon visas att det är ett teleologiskt tänkande; etiska ändamål och ordning gäller – eftersom ändamål ju förutsätter en viss förutbestämd etisk ordning.⁶⁶ Det yttersta målet måste vara det högsta goda, ett "summum bonum" – angivet som ärlighet (honestas) – vilket sätts in i läran om dygden.⁶⁷ Från en bedömning av individens välförhållande kunde man sedan utan principiella invändningar se till samhällets välförhållande: finns även där det högsta goda? Med andra ord, ett samhällsgott ansågs också vara förknippat med den enskildes välförhållande. Det var den fråga som Aristoteles troligen har varit den förste att ställa: måste inte en samhällsmedborgare också vara en god medborgare?⁶⁸ Och den gode medborgaren – svaret på frågan – både i antiken och senare – var att vänskapen och kärleken skulle hålla samman individerna, samhällsständerna och samhället i stort.⁶⁹ Och liksom den antika världen först utformade läran om vänskapen och kärleken som fundament för samhället så fortsattes detta tänkande långt senare, av jurister, teologer och andra. Förvisso var man medveten om Aristoteles analys av vänskapsens och kärlekens olika arter; 1. den nyttiga vänskapsrelationen, 2. den ljuva och hedonistiska, 3. den fulländade ärliga vänskapen – "vänskapskärleken" – med värden och principer i parternas ömsesidig uppbyggnad. Med tidens ord var den fulländade vänskapen en dygd.⁷⁰ Petri androg ett helt kapitel som talar om vänskapskärleken; ömsesidigheten i den; troheten hos den och även att den måste vara graderad, nämligen användas med förnuft och inte vara hedonistiskt färgad.⁷¹

⁶⁵ Obrecht, E. *Salus publica* s. 12 f.

⁶⁶ A.a. s. 33 "Leges tamen non constituunt essentiam salutis publicae, sed quoddammodo faciunt ad eius consequentem. Ergo inter media referendae ... Platonis de Leg. ... Lex nihil aliud est, quam rationalis quaedam regula, cert quodam ordine ad bonum producens."

⁶⁷ A.a., s. 15 (virtus och actio), 25 ff.

⁶⁸ A.a., s. 34 "Si autem eadem civium et civitatis virtus, eadem quoque erit beatitudo."

⁶⁹ Schreiner, a.a., s. 44 "Die auf Aristoteles zurückgehende Lehre von bürgerlicher Konsensbildung durch Freundschaft (philia, amicitia) schimmert durch."

⁷⁰ Laurbergius, J. *De Amicitia. Upsaliae* 1649. Proloquium: "Amicitia enim nihil est aliud nisi divinarum humanarumque rerum omnium cum benevolentia et charitate summa consensus", Thesis XI (nyttig, ljuv, ärlig vänskap), Thesis XIV: "Perfecta seu honesta, quae propter solam honestatem et virtutis amorem inquitur. Estque amicitia per se perfecta firma, stabilis et rara."

⁷¹ Petri (Caput XIV Om vänskap och grannsämja), s. 71 "Ther aff kan man väl tänka, att lika som allmänne regemente icke utan många mans råd och tillhjälp kan bliva vid makt,

I helt skilda juridiska sammanhang kunde vänskapskärleken anföras, som till exempel grund för vittnesplikt: *"bevisa sin nästa ett christeligt bistånd med sanningens upptäckande och bekräftande"*, eller avvisande av räntetagande: *"Synes och vara Guds uttryckliga förbud uti gamla testamentet. Och vad som judafolket i thenna måtto var befallat att bevisa theas medbröder the hebreer binder oss icke mindre uti nya testamentet, utav vilke såsom christne fast större verkan av dygd och christlig kärlek fordras, synnerligen såvida nu all åtskillnad emellan jude och grek är upphäven, förmedelst evangelii ljus och lära"* eller som skäl för legalt bröstarv: *"amor descendit non ascendit"* eller som frivilligt skattebeviljande: *"voluntaria charitatis subsidia"*.⁷² I den läran fanns bland annat husbondens plikt mot sitt tjänstefolk i deras möjliga trångmål, som sjukdom och olycka: *"Vetandes att thet är hans jämnkristen och nästa och fördenskull gör ett barmhärthighetsverk efter hövitsmannens exempel (Matteus 8 v. 5,6) vilket drager lön med sig av Gud."*⁷³

Uppgiften för den politiske härskaren får även med vänskapskärleken sin djupare mening. Det framgår i viss mån av två uttalanden i riksrådet år 1719 då man förknippar det politiska valet av härskaren med kärleken: *"Herr Gref Tessin och Herr Sparre: Det är mera än arf, att igenom valet komma till chronan, ty det är verkan af undersåtarnas kärlek. Herr Gustaf Cronhielm: Det är det kärleksbandet, som förbinder öfverheten med undersåtarna."*⁷⁴

Men ännu tydligare är det i två äldre källor, varav den ena är den juridiska doktrinen. Härskaren är inte bara den som bekämpar det onda, utan den som ersätter bristen på kärlek bland människor: *"Så omöjligt som thet är att människorna för theas onda och fördärvade natur skull kunna leva tillhoppa uti stadig kärlek, sämja och enighet, så nödvändige äro lag och stad-*

så är thet icke heller möjligt, att en husbonde skall uti sitt regemente kunna vara annan mans hjälp och råd förutan. Therför hava the gamla visa så sagt: Goda venner kan man ju så illa umbära, som vatten och eld", 74 "Therför skall kärleken hava sitt mått och en god och rättsinnig trogen vän skall mera akta på thens andras heder och gagn, än på vad honom ljuvt är", passim.

⁷² Rålamb, C. *Observationes Juris Practicae*. Stockholm 1679, s. 86, 190, 274 (citatt). Schwenicke, a.a., s. 177 (citatt), 250 (ömsesidighet, harmoni och kärlek mellan furste och ständer i Kur-Sachsen, enligt juristen Caspar Ziegler).

⁷³ Rålamb, a.a., s. 42.

⁷⁴ Rådsprotokoll den 21 januari 1719, s. 34 (Handlingar ang. revolutionen i Sverige 1718–1719 i *Historiska handlingar*, del 36:1).

gar, samt domare och överhetspersoner som de girige och orolige styra och the fridsamma försvara och handhålla skola.”⁷⁵ Eftersom människan av egen kraft inte förmår leva kärleksfullt inträder rättsordningen och dess institutioner. Och samma tanke, om än ännu tydligare, uttryckte en kunglig proposition till riksdagen: ”*vår skyldiga omvårdnad och plikt, att i tid och medan allt boteligt är beskoda noga riksens tillstånd och vara betänkt, huru allt tidigt och rådigt botas kan, så att kärlek och respekt, bud och lydnad måge svara var andra, och var och en veta, var efter han sig rätta skall*”.⁷⁶

I dessa ord finns det normativa angivet för den gode fursten; målet för verksamheten. Brister i samhället skall ”botas” för att värden som kärlek och ömsesidiga rättigheters bibehållande – ”bud och lydnad” – uppnås. Vad som återfinns i dessa svenska källor kan återfinnas också i ett av tidens allra mest kända statsrättsliga arbeten, den franske biskopen Fénelons *Aventures de Télémaque*; ett arbete läst och uppskattat av bland annat Ulrika Eleonora.⁷⁷ Härskaren bör lära att älskas av sina undersåtar. Gång på gång understryker Fénelon detta i sin sedelärande äventyrsroman; fursten bör knyta sina undersåtar till sig ”*med ett band som är hundrafalt starkare än räddhåga, nämligen kärleken*”.⁷⁸

Har socialteorin emellertid uppfattningen att den väsentliga, eller enda, förbindelsen mellan individ och allmänt väl är kausalitet – såsom den moderna ekonomin – förlorar emellertid frågan om den gode fursten och medborgaren givetvis sin betydelse, i vart fall som vetenskaplig fråga. Men de etiska och rättsliga förbindelserna mellan människor kan förstås kausalt, deskriptivt, eller finalt.⁷⁹ Som bekant är dock den finala orsaken i modern samhällsteori omdiskuterad, ehuru den var helt självklar i äldre vetenskapsteori. I all sin tillspetsning illustreras detta väldiga historiska skifte under

⁷⁵ Rålamb, a.a., s. 134.

⁷⁶ Ridderskapets protokoll 1633–1638. Band 2. Stockholm 1905. Riksdagen i Nyköping juni–juli 1634. Bilaga B, Kungl Majt:s. proposition den 1 juli 1634, punkt 1, s. 129 (cit.).

⁷⁷ Thanner, s. 109 (om Fénelon).

⁷⁸ Fénelon, F. *Telemachs Ulyssis sons äfventyr*. Första delen. Stockholm 1723, s. 42, 45 (cit.), 65, 169 ff, passim.

⁷⁹ Brunner, s. 117 ff. ”Dabei sind aber bereits die zwischenmenschlichen Beziehungen im Hause weggefallen” (118). Teorin om det ekonomiska kretsloppet har givetvis underlättat detta nya tänkande (120). Nyström, P. ”Thomas Thorilds lära om harmonien och dess idéhistoriska bakgrund” i *Scandia* 1939, band XII, s. 24. ”Dygderna och reglerna för samverkan mellan människorna, samhällets lagar framkom med naturens kausala necessitas, med nödvändighet på grund av den strävan efter harmoni, som låg i naturkrafternas väsen. Så blev ”normen” också en naturlag” (om fysiokratismens inträde i svensk idévärld).

1700-talets sista hälft, från en antikt präglad europeisk värld till en modern världsbild – ”kosmostankens förfall” – med utvecklingsgången från begreppet ”oeconomia”; som ju var term både för människans ordnade och minsta sociala enhet, nämligen huset, och för Guds ordning för världen – ”frälsningsplanen” – över till det moderna nationalekonomiska begreppet ”ekonomi” med sina kausala förklaringar kopplade till marknaden, men också med ett subteologiskt tänkande runt ”intressenas harmoni”.⁸⁰ Ekonomi går därvid från etikens, rättens och teologins systematik över till ett modernt samhällsvetenskapligt system.⁸¹ I denna gång blir privatliv förvisso också ett helt avskilt privatliv.⁸²

III. Organism-tanken förekom ofta i tidens litteratur och politiska diskurs. Samhälle och stat jämfördes med en mänsklig kropp. Och såsom den mänskliga kroppen måste vara sund så måste den politiska kroppen vara det.⁸³ Med detta språkbruk uttrycktes bildligt, såsom kroppens huvud, hals, armar, händer, ben, fötter, hjärta, mage, det politiska samhällets inbördes förening och därtill med kvalitativt företräde för vissa ”kroppsdelar” – härskaren, vissa stånd eller statliga institutioner. Användningen av metaforen bör emellertid förstås som mer än ett pedagogiskt medel. Med kroppsliknelsen kunde matematikens proportionslära överföras och uttryckas åskådligt för den sociala samvaron, inte minst egendomsordningens sociala nätverk kunde åskådliggöras; såsom ständerna gjorde år 1710: *”som alle ständerne äro så med varandra ihopknippade, att den enas välgång följer den andras åt”*. Varje stånd måste sättas i rikedom innan nya medel kunde utgå till gemensamma behov, i detta fall för krigföringen. Gemensamhet var sökord på den sociala gruppnivån i sökandet efter *”välstånd”*.⁸⁴ Varje stånd och varje individ kunde se sin plats; *”suum cuique”*. När individerna var och en i sin sociala position – samhällsståndet eller ämbetet – utförde sin syssla, som lemmar i en kropp – ja, då bildas allmänt väl: *”att var och en under överhetens försorg och*

⁸⁰ Brunner, s. 126 (kristen dogmatik sedan Tertullianus och dess ”oeconomia”), 127 ”Seine Lehre (d.h. der wirtschaftliche Liberalismus) von der Harmonie der Interessen enthüllt sich als ein subtheologisches Denken, als säkularisierter Heilsplan”.

⁸¹ Brunner, s. 117 ”In der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts kommt ein Prozess zum Abschluss ... um den Zerfall des von den Griechen geschaffenen Welt- und Menschenbildes, das bis in diese Zeit geherrscht hatte, um den Zerfall des Kosmosgedankens”, ”In dem tiefgreifenden Strukturwandel seit der Mitte des 18. Jahrhunderts liegt die erste geschichtliche Voraussetzung für die Entstehung der modernen Wirtschaftswissenschaften.”

⁸² Baruzzi, A. *Freiheit, Recht und Gemeinwohl. Grundfragen einer Rechtsphilosophie*. Darmstadt 1990, s. 66 ff.

beskydd måtte njuta säkerhet till sin person och egendom, så emot ut- som inländske illvilljande, och både huvud och lemmar av regementskroppen uti en ordentlig sammanlevnad obehindrade kunna meddela den ene den andre inbördes hjälp och tjänst till hela societetens andlige och världslige sällhet och vältrevnad”.⁸⁵ Här blev ömsesidighet, beroende, hierarki, proportion och konsens intimt förenade. Helheten och dess delar är synliga och allas beroende blir otvetydigt. Juristen Loccenius sammanfattade organismtanken och konsens – som beslutsform – under läran om den gode härskaren: ”Och den gode härskaren vill hellre styra villiga undersåtar än tvungna; såsom mellan huvud och kroppsdelar det finns en viss ömsesidig och naturlig konsens och harmoni.”⁸⁶ Det var säkerligen ett viktigt skäl för metaforens vitt spridda användning, att den så väl kunde åskådliggöra betydelsen av det politiska avtalet, fördraget, mellan huvud och armar och ben; det vill säga mellan konung och ständer.⁸⁷

IV. Ämbetstanken, tjänsten, skyldigheten, ”ståndet” var grundläggande begrepp, nämligen med innebörd att individen har en bestämd näring.⁸⁸ Här bör det förstås som något mycket mer än ett modernt yrke. Med ämbetet inordnades individerna i den sociala helhet som var den eftersträfvansvärda.⁸⁹ Man anknöt till organismtanken, talade om ”grader” av skyldigheter och följaktligen åberopades den fördelande rättvisan, emedan den ser till personernas värdighet – ”*dignitas personarum*” – som en lärobok uttryckte saken. Ståndens skillnader återkom alltså i individernas skillnader – olikhet

⁸³ Obrecht, E. *Salus publica*, s. 29 ”Similem in modum de republica, vel corpore politico, hoc vocabulum usurpari potest”, 30 ”Nam quod salubritas est in corpore hominis id felicissimus status in corpore reipublicae”.

⁸⁴ Ridderskapets protokoll år 1710. Band 17. Bilaga 8, s. 138 p 3.

⁸⁵ Silvius, D. *Påminnelser om Successionsrättigheten i Sweriges rike samt det så kallade souveraine wäldet uppsatte i januarii månad 1719*. Stockholm 1720. § 21 (David Silvius var en av de ledande tidiga frihetstida författningsteoretikerna; jmf Thanner, a.a., s. 108).

⁸⁶ Loccenius, J. *Synopsis Juris Publici Svecani*. Gothoburgi 1673, s. 29 (översatt av förf.).

⁸⁷ Stolleis, M. *Pecunia nervus rerum: zur Staatsfinanzierung in der frühen Neuzeit*. Frankfurt am Main 1983, s. 115 f, 127f.

⁸⁸ Nehrman, D. *Inledning til then Swenska Iurisprudentiam Civilem*. Lund 1729, s. 151 ”At the härröra antingen af något visst stånd, såsom äkta folks, föräldrars och barns skyldighet emot varandra...” (d.v.s. förpliktelser).

⁸⁹ Nehrman, D. *Föreläsningar över Giftermålsbalken*. Lund 1747, s. 80 ”Thet ordet stånd betecknar här ... undersåtarnas olika villkor i anseende till heder och andra förmåner, efter lag och sedvana. Således är thet ej allt thet samma som uti Jure Publico.”

som proportion, ”ratio” – och att jämföra och samordna alla dessa olikheter – olika personer jämföras med varandra och olika saker jämföras dels mot varandra och dels mot personerna – och allt sammanföra i en harmonisk helhet – det var den fördelande rättvisans uppgift.⁹⁰ Organismmetaforen stod alltså med andra ord för ett kommunikativt flödesschema uppställt efter sociala normer.

Så argumenterade adeln 1723 att egendom var något som bestämdes av ståndstillhörighet. Och upprätthölls inte den fördelande rättvisan kunde ”disproportionerad olikhet” uppstå.⁹¹ Metaforiskt talat skulle alltså samhällskroppen förvridas från sin harmoniska sammansättning.

Ett ämbete var sålunda både en yrkes- eller näringsutövning, men också en klar social position med sina särskilda juridiska rättigheter olika andra ämbetens. Petri, men även andra givetvis, hävdade med kraft ämbetstanken – främst med tanke på ”huset, men begreppet var allmängiltigt – att man bör vårda sitt ämbete, att man bör stanna där, att man inte skall ha flera ämbeten, att man skall vara nöjd med sitt.⁹² På ett klart och tydligt sätt sammanbindes sedan helhetens väl med delens, den enskildes. ”Salus publica” införs för helheten – ”salus populi” – och förstås från denna. Visserligen finns de enskildas väl; men delarnas väl är ”konsekvenser” av helhetens väl. Till indivi-

⁹⁰ Wesenbecius, M. *Commentarii in Pandectas*. Francofurti 1629, s. 17 ”ita velit (Deus; förf:s. anm.) ex varietate simili compositum esse totum reipublicae corpus, servarique diversos gradus officiorum (Sic!) et functiones, pro disparitate donorum cuique congruentium dispartiri: praemiorum quoque ac poenarum distributione, commonefieri genus humanum de essentia et voluntate, et de lege sua deque futuro iudicio”. Martinus, J. *Synopsis Ethicae*, libri duo. Lincopiae 1646. Liber secundus. Caput XV De Iustitia ”Geometrica. Haec est qualitatibus rationum, quando nempe plurium terminorum inte se comparatorum eadem est ratio”; ”... ita etiam in distributionibus ratio habenda est dignitatis personarum (Sic!), quibus aliquid est distribuendum; et pretii rerum, que distribuendae; ita ut dignitas rerum, conferatur cum dignitate personarum; ut una alteri congruat et aequalibus aequalia, et contra contingant neq. res indifferenter distribuantur”.

⁹¹ RAP 1723, bilaga 37, s. 471 ”Ståndets endaste stöd och styrka, som är frälseegendom, av andra inkräktas ... uti sämre och disproportionerat olikhet sättes.”

⁹² Petri (Caput XI Om vars och ens indräkt, ämbete och näring, huru man ther på akta skall), s. 63 ”Therföre haver också then wise hedniske mästaren Plato, ther han lærer, huru med ett gott regemente aldeles väl skall tillgå, serdeles thet förbjudit att ingom skall warda tillstatt bruka tu ämbete tillika, såsom thet en nu idag uti all godh regementen warder hållit med all ämbetes lag, ther var och en måste bliffa wid sitt, och ingen må falla then andra in i hans näring och indräkt”, 64 ”Men att thet är sant, att var och en haver sina synnerliga befallning aff Gudhi”, 65 f ”hans rätta handnärning och syssla”, 69 ”uti så ringa stånd” (ang. tjänstefolket). Obrecht, E. *Salus publica*, s. 21, 48 ”ita in civitatibus, ex omnium ordinum (qui hic tanquam distincti soni considerantur) concordia, emergit status exoptatissimus”.

dens intresse måste man också se eftersom annars intressekonflikter kan uppstå.⁹³ Med hänvisning till engelsmannen och juristen Cumberland – en av tidens kända platoniker – erinras om att en analogi råder mellan den enskildes och det allmännas väl.⁹⁴ Samtidigt har det politiska och det offentliga företräde framför det privata; en tydlig erinran om hur det antika tänkandet gäller även i det gamla Europa före det modernas inträde. Så ansågs ju livet i ”polis” för den antika världen vara den fullkomligaste levnadsformen och ett liv ägnat åt det offentliga som det förnämsta.⁹⁵ Och ett väl skött allmänt väl medförde som belöning för härskaren att undersåtarna blir trogna, eftersom de har fått del av det allmänna goda.⁹⁶

Finans- och skattepolitiskt fanns förvisso avvikelser från den förhärskande korporativt och socialetiskt orienterade rättsteorin. Med en förordning av år 1712 knöts skatteförmågan till varje persons egendomsinnehav; ståndstillhörighet eller privilegier skulle inte längre beaktas. Skattebasen skulle vara individens skattekapacitet och inte korparationens. Politikens syfte, att riktigt uppskatta skatteförmågan, blev där fast förknippad med likhetsgrundsatsen. Varje undersåte, utan åtskillnad, skulle beskattas enligt sin förmögenhet.⁹⁷ I äldre skatteuppbörder hade den enskildes skatteförmåga varit obekant, eftersom förhandlingarna hade skett med ständerna i riksdagen där ett fast bidrag fastställdes för varje stånd. Med den nya regleringen sammansmälte ekonomisk förmåga, äganderätt, individualism och likhet. I den konkreta skattetaxeringen kunde denna individualism iakttagas, emedan varje vuxen undersåte måste offentligt ange sitt fullständiga egendomsinnehav, ehuru det måste bekräftas av närmaste grannar. Endast undantagsvis fick taxeringen göras i hemlighet med hänsyn till affärskrediter och liknande skäl.⁹⁸ Visst motstånd fanns där ståndsskillnader skulle beaktas; som då

⁹³ Obrecht, a.a., s. 31.

⁹⁴ A.a., s. 35 ”Hinc etiam Cumberland, ex vera idea felicitatis cuiusvis hominis, facili analogia deduci posse felicitatem civitatis iudicat ... Apud quos ergo virtus est in pretio, apud illos beatitudo civitatis ex virtute aestimatur.”

⁹⁵ A.a., s. 37 ”et tanquam genus humanum, quod corpus quasi politicum componit ... posteriore modo consideratus homo, velut perfectissimus (Sic!) censetur: idque summum eius bonum”.

⁹⁶ A.a., s. 33 ”sic loquitur Cumberland ... Bonum civitatis publicum, felicitatem quandam innuit, cuius pars aliqua singulis bonis civibus communicatur, adeoque obsequii praeium naturaliter secum adfert”, 48 ”quae harmonia in musica perquam videtur simillima” (Om concordia jämfört med consensus).

⁹⁷ Karlsson, s. 101ff.

⁹⁸ A.a., s. 167f.

motkrav ställdes att skatter borde uttagas enligt inkomsterna, men inte enligt samlad förmögenhet, ty en adelsperson eller präst måste upprätthålla en ståndsmässig livsföring som var kostsammare för denne än för bonden.⁹⁹ Skattesystemet var således i direkt motsats till stånds- och ämbetstanken och kom också att avskaffas med enväldets fall.¹⁰⁰

V. Begreppet allmänt väl fanns givetvis också i den lagstiftande och ordnande verksamheten. Lagars politiska syfte skall främja det ”*gemena bästa*” skrev svensk doktrin. Just det var skälet varför man också kan kräva att undersåtarna lyder lagen. Eftersom lagen skall beställa med det som är skadligt eller nyttigt, och utelämnar det som ”*inte har någon gemenskap med den allmänna vältrevnaden*”, så har varje enskild undersåte allt skäl att bry sig om lagarna: lagen gäller ju hans eget såväl som andras bästa.¹⁰¹ Med denna sats ville och förstod man i tidens politiska liv att anknyta delen till helheten. Individerna var aldrig isolerad eller i vart fall borde inte vara det. ”*Ty rikets allmänna välfärd eller salus publica, som bör vara suprema lex, hänger och beror av conservatione singularum partium conjunctim.*”¹⁰² Vad menade då prästerskapet med ordet ”pars” i detta uttalande; delar som skall hållas samman? Sannolikt inte främst individerna eftersom man talade om ett bidrag till statskassan: utan ”hus” och ständer, ty sådana står för de offentliga bidragen. Man kan jämföra med ett uttalande av Vincentius Placcius – en av tidens stora jurister – då han säger att en lag styr och stundom tvingar ”delar” mot ett gemensamt mål.¹⁰³ Och vad annat än om proportion talar man, då man talar om del och helhet?¹⁰⁴

Den positiva rätten hade, som enskild lag, enligt Placcius, det allmänna bästa som mål: ”*Den positiva rätten bestämmer vi alltså nu som en sammanfattning av de positiva lagarna, för bevarande av ett civilt samhälle,*

⁹⁹ A.a., s. 229 ff.

¹⁰⁰ A.a., s. 241 f (invändningar).

¹⁰¹ Sirenus, *De Legibus*. Upsaliae 1641. Thesis 19. Nehrman, D. *Inledning til then Swenska Iurisprudentiam Civilem*. Lund 1729, s. 35 § 30.

¹⁰² Prästeståndets betänkande vid riksdagen 1719 ang. kontributionen för frälse och ofrälse män, s. 129 (citat).

¹⁰³ Placcius, V. *De Iurisconsulto perfecto sive Interpretatione Legum in genere*. Liber singularis. Holmiae et Hamburgi 1693, s. 68 ”Lex itaque positiva ... est propositio, ex praecedente societatis consensus facta, ut dirigat partes ad finem aliquam communem, etiam postea invitas.”

¹⁰⁴ Prästeståndets betänkande (fotnot ovan) ansåg att adeln vid kontributionen oberättigat gynnades mer än övriga samhällsstånd.

eller som ledande till ett allmänt mål (eller något allmänt gott).¹⁰⁵ Även om lagen grundades på konsens gällde detta. Någon motsättning mellan lagstiftning som avtal och ett allmänt väl som rättspolitiskt mål för lagarna, ansågs alltså inte föreligga.¹⁰⁶ Åberopanden av det allmänna bästa som normativ topos är därför otaliga, det må vara i litteratur eller i den politiska diskursen. Inte ovanligt är att man ger snarlika bestämningar, men också knyter det allmänna bästa till naturrätten.¹⁰⁷ De klassiska formuleringarna återkom gång på gång: "*Salus reipublicae suprema lex esto*" (statens välgång bör vara den högsta normen); "*Salus regni summa lex esto*" (rikets välgång bör vara den högsta normen).¹⁰⁸

VI.I denna lagstiftande och ordningsskapande verksamhet flöt härskarens och ständernas starkt etiskt och präglade ömsesidiga plikter samman.¹⁰⁹ Tolkning av lag och ny rättsbildning var således alltid i denna tidsepok förknippad med ståndens verksamhet – "kroppsdelen" – och beslutsformen var både kvantitativ och kvalitativ: "*att sådant sker med de förnämstes och flestas råd och samtycke, vilket och således är i vår lagbok förbetingat och i kejsarlagen beslutat*".¹¹⁰ Med de "fornämstes" anförande, jämte de mångas, visar juristen Sparre, att han här anknöt till en tanke i kanonisk rätt – "*maior pars, sanior pars*" – nämligen, att vissa korporationer var bättre, aristokratiska, och dessas beslut, även om de var fåtaliga hade lika stor eller större vikt än de mångas. Ty mellan likar kan ju ingen rätt att härskas eller styra finnas.¹¹¹ Det var annorlunda sagt en proportionerad beslutsform Sparre androg; en beslutsform som

¹⁰⁵ Placcius, s. 68 "*Ius ergo civile positivum nunc definimus, complexionem legum positivarum, societatem civilem aliquam conservantium, seu ad communem aliquem finem (vel commune aliquod bonum) ducentium.*"

¹⁰⁶ Placcius, s. 68 "*Lex itaque positiva ... est propositio, ex praecedente (Sic!) societatis consensus facta...*"

¹⁰⁷ Meisner, B. *De Legibus. In quattuor libellis distributa*. Wittebergae 1632, s. 252 f "*Lex civilis est constitutio legi naturali conveniens, et habens publicam auctoritatem, praescribens aliquid, quod sit à subditis necessario observandum, in salutem et commodum communitatis.*"

¹⁰⁸ Bringius, I. *De Legibus*. Upsaliae 1646. Thesis XI "*Sed actiones hominum externae, prout a bono viro fieri possunt et debent, totique reipublicae salutares sunt; Salus quippe reipublicae suprema lex esse debet*". Ridderskapets och adelns protokoll (RAP) den 16 maj 1664, s. 27, 33, 79, 146, 241. RAP, band 15, år 1746–1747, s. 348 "*Salus populi suprema lex esto*".

¹⁰⁹ Schulze, W. "*Ständische Gesellschaft und Individualrechte*" i Birtsch, *Grund- und Freiheitsrechte*, s. 171.

¹¹⁰ Sparre, E. *Pro Lege, Rege, et Grege* (utg av J. E. Almquist) Stockholm 1924, s. 84 (citatt).

¹¹¹ Sparre, a.a., s. 41 "*Nam inter pares nulla est imperande auctoritas*".

väl kunde belysas av kroppsmetaforen, eftersom den påvisade inte bara allas beroende av varandra utan även de olikheter som fanns mellan samhällsgrupperna, det vill säga corporationerna och ständerna.¹¹²

Proportion innebär givetvis värdeetik. Att juristen Nehrman då han talade om allmänt väl anknöt till en materiell värdeetik visade han genom att ställa upp även "honestum", det ärbara som lagstiftarens riktvärde.¹¹³ Talade Nehrman dock främst om samhällets lydande så fanns samma term för samhällets härskande; som hos Rålamb där rättsfiguren "rex justus", den rättfärdige härskaren förknippades med det allmänna bästa.¹¹⁴

Det visar sig att begreppen allmänt väl, lydnad, lugn, ståndsordning hörde nära samman i tidens tanke. Grundläggande är den normativa samhällsuppfattningen. I historiens botten, innan någon social skiktning hade uppkommit, fanns de ensamma individerna och deras liv inom hushållets ram. "Husståndet" var hela samhällets föregångare och även dess förebild.¹¹⁵ Det var juristers uppfattning ännu fram mot 1700-talets mitt: "*Där dock levernes-sätt och sedolagen varit uti husståndet och emellan ensamma människor förrän överhet och borgerlig samlevnad uppkommit.*"¹¹⁶ Enligt husordningen bör samhället normativt indelas – man brukade också den latinska termen "stat", tillstånd, för att ange detta bjudande i ordet hus.¹¹⁷ Här finns också begreppen näring och husbehov.¹¹⁸ Nödtorft, husbehovet som norm för alla samhällsskikt, finns i vart fall från 1400-talet klart utformad, brukad ännu på 1700-talet innan den försvinner med en ny samhällsordnings tillkomst, ty begreppet är en del av världsbilden i medeltid och tidig ny tid. Det är inte det

¹¹²Hattenhauer i Hattenhauer, H. und Kaltefleiter, W. (red.), *Mehrheitsprinzip, Konsens und Verfassung*. Heidelberg 1986, s. 4 ff (sanior pars, maior pars). Sparre, a.a., s. 43 "... såsom det ena ledamot håller sig och hänger vid hela kroppen och låter regera sig utav sitt rätta huvud".

¹¹³Nehrman, a.a., s. 32 § 22.

¹¹⁴Rålamb, C. *Observationes practicae*, 1679, s. 33 "...och det hörer en konung till att låta thet allmänna bästa gå för allt privat...".

¹¹⁵Schochet, G. J. *Patriarchalism in Political Thought. The Authoritarian Family and Political Speculation and Attitudes especially in Seventeenth-Century England*. Oxford 1975, s. 65. "The family was looked upon as the basis of the entire social order in seventeenth-century England."

¹¹⁶Wilde, J. *Sweriges beskrifna lagars grund, art och upprinnelse, samt ålder, omskiftelser och förnyelse efter riksens handlingar och förnufts medgivande etc.* Stockholm 1736, s. 24 (citat), 27.

¹¹⁷Wilde, a.a., s. 27 "en borgerlig samlevnad eller stat ... i husståndet vedertagen".

¹¹⁸Brunner, s. 125 "Idee der Nahrung".

instrumentellt-fysiskt möjliga som åsyftas med ”husbehovet”, alltså det som vi lägger in i termen. Varje nödort är ståndsmässig och följaktligen olika mellan olika hus. Begreppet är också tydligt bundet till huset som social och moralisk ordning, men inte till den enskilde individen. Staten, härskaren, ankommer det på att ge undersåten och hans familj deras tillbörliga näring. Därtill tjänade även lagarna.¹¹⁹ Och då härskaren förestod det allmänna bästa rådde lugn – ”harmonia” – i samhället. Givetvis fanns då inget skäl att skilja på stat och samhälle, på det politiska och det sociala.¹²⁰

Äganderätt och korporatism

Egendoms- eller äganderättsläran i det för-liberala Europa – läran om den ”delade egendomen” låter sig inte entydigt bestämmas.¹²¹ Väl visar lärans terminologi – dominium directum, dominium utile, dominium eminens och även andra termer såsom proprietas och imperium – det romerskrättsliga underlag som omvandlades i den medeltida världen för att passa dess sociala behov.

Den romerska rättens lära och begreppsvärld var förvisso till hands för den medeltida världen, men den blev inte allena i tankevärlden förrän den med liberalismen och pandektvetenskapen blev allena rådande, både inom rättsvetenskapen och inom det politiska fältet. Inte förvånande kan man i en gammal juridisk lärobok för gymnasiet därför i stället finna dess föregångare, nämligen den medeltida läran; och där insatt i ett etiskt tankesystem med åldriga rötter; nämligen bland människan trefaldiga naturrättsliga pliktordning, mot Gud, mot sitt eget jag, mot andra människor.¹²² Äganderätten ses som en företeelse beroende av statens inrättande och inte som hos liberalismen av för-statlig karaktär. Med andra ord; där läroboken – och juridisk doktrin – betonar samhällsavtalet som äganderättens grund, där betonar

¹¹⁹Blickle, a.a., s. 53 f ”denn jede Notdurft ist eine standesgemässe”, 54 ”die Existenzsicherung der Untertanen ... ist Zweck der vorgenommenen rechtlichen Regelungen”, 56 ”Die Vorstellung dass jedermann die auskömmliche Nahrung zuzubilligen sei, war in der gesamten Gesellschaft jedoch schon länger verbreitet. Bereits im 15. Jahrhundert galt die Klage ... mit starkem moralischen Gewicht”, 57 ”die Notbedarf-Vorstellung nicht am Untertanen als Individuum ausgerichtet – sondern an der komplexen Einheit Haus”.

¹²⁰Schochet, a.a., s. 54 f.

¹²¹Schwab, s. 65.

¹²²Omeisius, M. D. *Compendium ethicum, methodo synthetica aretologia et eudaemonologiam perspicuis praeceptis et exemplis proponens*. Norimbergae 1730, s. 302. Meyer, H. *Thomas von Aquin. Sein System und seine geistesgeschichtliche Stellung*. Bonn 1938, s. 428, 452, passim.

liberalismen individualakten – hävdandet av föremålet som en viljeyttring – såsom hos Kant, Locke och andra.¹²³ Dess nödvändighet är dock klar för det äldre tänkandet; utan äganderätt – ”dominia rerum” – skulle människan inte kunna överleva, en uppfattning som svensk ledande doktrin anknöt till.¹²⁴

Bestämningarna av vad som var äganderätt skiftade lika starkt mellan för-liberalt och senare liberalt tänkande: knöt liberalismen äganderätten starkt till individen – John Lockes arbetsteori är ett exempel – så talade läroboken både om enskilda och mångas ägande.¹²⁵

Äganderätt var inte till saker, ting, som i den liberala teorin, utan begreppet var vidare och närmast att jämföra med ”herravälde”; något som också kunde gälla över människor såvida utövande av detta herravälde hade någon förmögenhetskaraktär. Herravälde och hierarki som begrepp stod varandra nära.¹²⁶ Så använde svensk doktrin för äganderätten både ordet ”dominium” och termen ”välde”. Såsom i utländsk doktrin sågs likheten med begreppet ”imperium”, höghetsrätt, men som denna förbehöll man imperium för det politiska området; dominium utövades över ting och imperium över människor.¹²⁷ Med sådana begreppskonnotationer framhövdes givetvis också det korporativa i äganderättsbegreppet.¹²⁸ Saker kunde ägas av en eller flera och i den mån det senare var faller blev dominium allt mer inskränkt, vilket kunde ske på många olika sätt, med lag eller avtal. Följden av sådant var att det fanns mängder av

¹²³ Omeisius, a.a. s. ”Hypothetica (d.v.s. officia; förf:s anm.), quae certum statum adventitium, vel institutum ... praesupponunt. Sic multa sunt iuris naturalis praecepta, quae nisi posito dominio rerum distincto, atque imperio civili, non intelliguntur, neque locum habent: ut furtum.” Nehrman, D. *Inledning til then Swenska Jurisprudentiam Civilem*. Lund 129, s. 150 § 2 ”All förpliktelse har, som sades, sin första upprinnelse och styrka av lagen” (Om ägandeväldet). Rålamb, *Observationes Juris*, s. 20 ”Men hävd är iure gentium och civili introduce-rat”. Schwab, s. 79 ”so erscheint die Lehre von der Vorstaatlichkeit des Eigentums als die entscheidende Basis für den liberalen Eigentumsbegriff”, 81 ”bereits die Okkupation als Willensäußerung des Individuums brachte das Eigentum hervor”, 97, passim.

¹²⁴ Omeisius, a.a., s. 327. Nehrman, D. *Inledning til then Swenska Jurisprudentiam Civilem*. Lund 1729, s. 155 §14 ”Sedan rerum dominia äro vordne införde, kunde människorna ogörligen leva utan andras hjälp”.

¹²⁵ Schwab, s. 87 ”Indem die liberale Eigentumslehre das Eigentum ausschliesslich vom Einzelmenschen her deutete und begründete ...”. Omeisius, a.a. s. 337 ”Estque vel privatum vel publicum, plenum vel diminutum. Privatum dominium nominant, quod singulae personae ac societates non-civiles seorsum habent: publicum, quod gerit ipsa respublica.”

¹²⁶ Schwab, s. 76 f.

¹²⁷ Nehrman, s. 117 § 6. Schwab, s. 95 f.

¹²⁸ Schwab, s. 68, 69, 87, 101 ff. ”Damit war die Verbindung von Privateigentum und öffentlich-rechtlich gedeuteten Befugnissen, von Vermögensrecht und Hoheitsgewalt aufgelöst” (103).

äganderättsbegrepp, ”dominia”.¹²⁹ Fleras ägande omtalades som ”communia” eller som ”menighets gods” och dessa kunde vara bland annat städer, byar, härader, skolor, hospitaler, barnhus, hemman, tomter, lösören, betesmarker, ängar, kvarnar, häradskistor och akter, allmänningar.¹³⁰ Menigheten i dessa fall av gemensamt ägande hade dominium utile, nyttan av tingen, och riket eller annan överordnad hade dominium directum.¹³¹ På det politiska planet fann läran om delad äganderätt stöd i fördragsläran; hade härskaren dominus directus till riket behövde han inte bry sig om ständerna. Men hade han endast dominus utile, måste han rådfråga ständerna, ty de var rikets egentliga ägare.¹³²

Stora skillnader kunde givetvis uppstå eftersom den som hade herraväldet kunde föreskriva villkoren för den underordnade och sådant gällde såväl användning som överlåtelse.¹³³ Man kan också se doktrinen uppskattande bild av ”monopolier” som ett uttryck för den delade äganderättens korporativa grundtanke.¹³⁴

I lärobok och juridisk doktrin – vad gäller fleras ägande – anknöt man till den ursprungliga egendomsgemenskapen i människans första tid där ingen enskild kontrollerade objektet, saken, utan användningen – ”usus” – var fri för alla.¹³⁵ Denna ”urtid” antyddes då man diskuterade huruvida äganderätt kunde tänkas strida mot den ömsesidiga kärlek som människan åläggs i den kristna dogmatiken.¹³⁶ Även läran om den ursprungliga positiva egendoms-

¹²⁹ Nehrman, s. 120 § 18 ”då dominium kann kallas absolutum eller fullrådande, eller äro the emellan flera fördelte, tå the var för sig äga allenast dominium restrictum, stundom på lika och stundom på olika sätt, allt eftersom förord och lag förmå. Härav hava the åtskilliga slags dominia theas ursprung.”; 107 § 43 ”Widare äro res antingen communes och samägande eller propriae och enskilda”.

¹³⁰ Nehrman, s. 98 § 14 ”res universitatis eller menighetsgods”, 100 ff.

¹³¹ Nehrman, s. 101 § 26 ”tillkommer nyttan hela menigheten och allom them, som ther till höra; men dominium direktum är hos överheten”, 102 § 29 ”dominium direktum tillkommer riket. Men hela menigheten har dominium utile.”

¹³² Barudio, G. *Absolutismus: Zerstörung der "libertären Verfassung": Studien zur "Karolinischen Eingewalt" in Schweden zwischen 1680 und 1693*. Wiesbaden 1976, s. 171.

¹³³ Nehrman, s. 103 § 31; 96 § 10 ”så att själva tingen som the äga warda och i anseende til theas överlåtande til andra, på olika sätt uti lagen ansedda”.

¹³⁴ Rålamb, *Observationes Juris*, s. 32 ”det allgemene bästa till stort hinder och förfång... Men när vi theta något nogare överlägga...”

¹³⁵ Omeisius, a.a., s. 338 ”Communio est vel positiva vel privativa: illa est cum res ita pertinet et plures, ut in plurium coniunctim sumtorum sit proprietate; haec quando res secundum substantiam nullius est, secundum usum omnibus patet”; 339 ”Atque haec est communio illa primaeva”. Nehrman, s. 93 § 2.

¹³⁶ Sleincour, J. P. *Diss. Ostensura rerum dominia per aequalem inte hominens amorem non*

gemenskapen anfördes; ursprungligen fanns egendomsgemenskap och laga fång genom ockupatio krävde kollektivets samtycke.¹³⁷

Detta var ett tänkesätt som fanns också i den politiska diskursen. Så talade en lagkommission visserligen om det historiska införandet av äganderätten: ”*post introducta dominia rerum*”, men att många enskilda fortfarande menade att egendomsgemenskapen kvarstod.¹³⁸ Likartade tankar hade Laurentius Petri haft. Han såg sig tvungen att försvara rätten att bedriva näringar och att som enskild – husets företrädare – få behålla, köpa, sälja eller på annat sätt förfoga över egendomen, utan skyldighet att ge bort den i allmosor eller på annat sätt.¹³⁹ Här var den principiella motparten alltså inte ett liberalt tänkande, utan ett medeltida, ännu mer utpräglat, gemenskapstänkande. Petri ord har också tolkats som argument mot en fortfarande stark medeltida uppfattning, att enskild egendom är något negativt.¹⁴⁰

Andra etiska begränsningar fanns också, sett i jämförelse med ett liberalt modernt begrepp. Så var läran om ett rättvist pris, eller ärbarhet i utbytet, en del av definitionen på köpeavtalet.¹⁴¹ Starkt kontrasterande var uppfattningarna om vad ägaren kunde, eller fick, göra. Enligt liberal teori är det fria förfogandet en väsentlig del i äganderätten, även förnuftsvidrig förstörelse

tollit. Upsaliae 1767. § VI, VIII ”Si, uti decet, ad naturam, quatenus sana est et per se considerata respiciamus, iusta ac approbata videtur rerum communio”, IX ”Communio bonorum cum praesenti hominum statu maxime pugnat.”

¹³⁷ Nehrman, s. 121 § 20 ”thet ordet communio antyder alltid en rätt” (argument emot den negativa tolkningen); 133 § 5 ”I första början har thet, förmodeligen, varit nödigt, att the övriga, ther närvarande, skulle antingen uttryckligen eller genom stilla tigande samtycka, när någon medelst fång ville tillägna sig något.” Omeisius, s. 338 (fotnot ovan), 340.

¹³⁸ Sjögren, W. *Förrarbetena till Sveriges rikes lag 1686–1736*. Band VII. Utlåtanen över lagkommissionens förslag. Uppsala 1908, s. 451.

¹³⁹ Petri, s. 8 ”vad det är för en skändlig, skadelig och ogudaktig lära, ther några föregiva och säga, att enom christom skall vara förbudet holla bo och akta på sin näring. Man skall icke må hava sitt eget, utan måste alla ägodelar bruka och hava allmenneliga och i hopen etc.”; 78 ”Till thet första, att man gods och eget hava må ... Till thet andra, att man med sådana gods och ägor må handla, köpa och sälja och är aff Gudi ingom budet förgäves utströ ibland all man sina ägodelar.”

¹⁴⁰ Förord av H. Lundström (utg.). Samtidigt bör understrykas att medeltiden kände den enskilda äganderätten, men utan att ge den dess absoluta företräde som senare i liberalismen; se Schwab, s. 95.

¹⁴¹ Heckscher, s. 89. Martinus, J *Synopsis Ethicae*, libri duo. Lincopiae 1646. Liber secundus. Caput XV De Justitia ”Contractus est mutua et honesta (Sic!) duorum vel plurium de re aliqua legitimo modo transferenda, vel quoad dominium, vel quoad usum, vel quoad obligationem, consensio.”

godtas.¹⁴² Så helt annorlunda uppfattade läran om den delade egendomen sådant beteende.Utförligt lade läroboken ut de regler som gällde; vid användandet av egendom måste man betänka dess härkomst som Guds gåva. Felaktig användning är en skymf mot denne, och en fara för den egna själen. Missbruk var högmod – ”superbia” – förutom andras skada.¹⁴³ Inskränkningar av sådan etisk eller religiös art kan återfinnas i svensk doktrin, ibland kortfattat om än omisskänligt.¹⁴⁴ Väl fick man nyttja tingen ”efter behag”, men endast om inskränkningar inte fanns. Och dessa sträckte sig långt utöver skaderekvisitet, som också i sig kunde ses som ett fall av tvingande naturrätt i sin negativa utformning.¹⁴⁵ Som exempel på lämpliga begränsningar hänvisades till överflödsförordningarna.¹⁴⁶ Missbruk av egendom sågs som ett omedelbart hot mot det allmänna bästa: *”Såsom thet gemena bästa har till en del sitt välstånd ther aff at var och en sin egendom icke missbrukar.”*¹⁴⁷

Avslutningsvis: äganderätten delar samma korporativa, hierarkiska, drag som samhällsmetaforen kroppens delar – samhällets delar vill uttrycka. Och lika omöjligt som det är att principiellt dra en gräns mellan stat och samhälle inom det politiska området, lika omöjligt är det att hänföra äganderätten till ett privaträttsligt rum avskilt från det offentliga och dess överhöghet. Korporatismen i alla dess skiktningar i tidig ny tid framhäver samband, samhörighet, hierarki från den högste till den lägste. Den enskilde är integrerad med person, själ och egendom i en helhet som är ordnad och därför normativ. Således måste politiken också i konsekvensens namn bli en juridisk politik. Allmänt väl blir då ett rättsligt ledbegrepp som skall slå an och åskådliggöra alla den juridiska politikens normer och värden, hämtade från teologi och juridik.

¹⁴²Schwab, s. 75 f ”die Sache nach Willkür zu benutzen oder mit ihr nach Willkür zu schalten. Besonders hervorgehoben wurde die Befugnis des Eigentümers, die Sache auch sinnwidrig zu behandeln”, 89 ”insbesondere der freie Gebrauch des Eigentums”.

¹⁴³Omeisius, s. 337 ”Ubi tamen hae notandae sunt regulae: 1. Utere rebus creatis ...”.

¹⁴⁴Sleincour, a.a., § XI ”Providendum itaque ne quis iusto plus dando, in rem publicam atque seipsum peccet, si bonorum effusione ipse demum in egestatem redigeretur, ac inutilis sic in societate foret civis.”

¹⁴⁵Omeisius, s. 303 ”Inter absoluta primum vulgo constituunt illud Neminem laede! Hoc enim ad vitam socialem absolute necessarium est.”

¹⁴⁶Nehrman, s. 116 § 2 ”efter behag nyttja, såvida lag eller förordningar ej inskränka sådant”; 118 § 9 ”Men på thet ingen må missbruka thetta sitt ägandevälde, ty har lagen föresatt vissa skranker, stadgandes, thet ingen får så bruka sin egendom, att någon annan har skada theraf, ej heller så, att publicum känner någon afsaknad (Sic!) ther igenom samt i the öfrige leges sumtuaris”.

¹⁴⁷Rålamb, C. *Observationes Juris*, s. 34.